

כיצד התפתח

הספר-המוגן הרומאי

דר. שמעון אפלבוי

שרשי ה"לימס" וראשיתו

המלה "לימס" משמשת בין חוקרי תולדות הקיסרות הרומאית על-פירוב בהוראה של קור מוגן-רצוף, הערוך לאורך גבול מדיני שהפריד בין האימפריה לבין העמים אשר מחוצה לה. ואילו לעצם מלה זו היו הוראות שונות, והשימוש בה עבר דרך-השתלשלות מסוימת עד שהיא קיבלה את המשמעות הנ"ל.¹ הוראתו הצבאית המקורית של "לימס" היתה הדרך שהבקיע לו לוחם בשורות האויב; ומאחר-כך יותר — נתיב הפלישה של צבא לתוך ארץ עוינת; ואמנם שימשה משמעות שניה זו נקודת-מוצא להתפתחות הכינוי, שבסופו-של-דבר ציין רצועה-מוגנת השומרת על הספר. שהרי עם כיבושו של שטח מסוים ע"י הצבא הרומאי — לאחר התיקדות לאורך דרכים החודרות לתוך שטח זה, ועם סיום השלב הראשון של הפעולה — קם כרגיל הצורך בשלבים-הבאים: א. לחלק את המרחב ע"י נתיבי-משנה כדי להשתלט עליו, וכן על-מנת לבודד את קניי-ההתנגדות הנשארים

ולבערם; ב. לתחום תחום בין הכבוש לבלתי-כבוש, ולהציב קו-שמירה כלפי השטח השני. ואמנם, תהליך-הפעולה שהוגדר לעיל משתקף בראש-זרא שונה ברשת הכבישים — אם גם

¹ מיכנה הראשוני הוא קו-חלוקה שבשפת-מודדים; וכן נתיב של אניה בהפלגתה, ומסילת השמש בשמים.

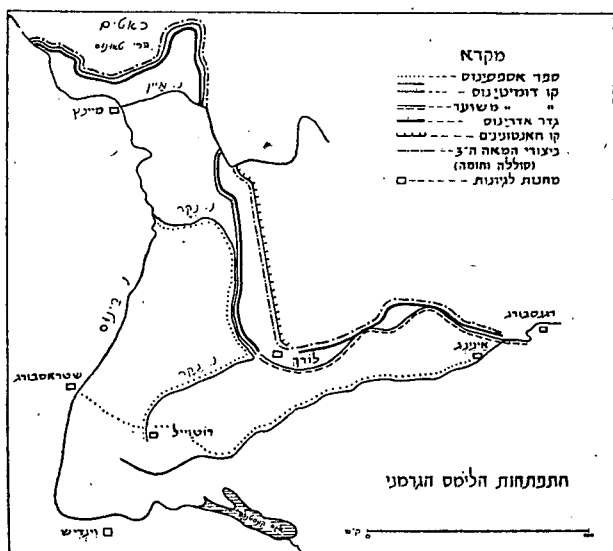
כלל מבוססת על מגמת ההתקפה; ותפסה זו, אף כי הוחלפה למעשה ע"י הקיסר אדריאנוס (138—117) בשיטה סטטית יותר, חזרה ונתחדדה: שה בשעת הצורך תכופות, במידות שונות, תחת שלטונו של כל קיסר בעל כשרון צבאי — וכזאת קרה אפילו עוד במאה־הרביעית לספ"ה²). לעומת זאת, המציאות הכלכלית והחברתית (צורך בצמצום תקציבים מכאן, ומחסור בכוח־אדם מכאן), וזו המדינית (הלחץ הגובר של העמים שמחוץ לגבולות הקיסרות) כפו על הצבא הרומאי שינוי של שיטה — ונקיטת דרך הגנתית מגובשת.

התפתחות "הלימס" בגרמניה

חינה אסטרטגית הוא הסריו שבין שני הנהרות, התקוע כביכול, בלב שטחי הקיסרות במערב-אירופה. נקודת-תורפה שניה היתה נהר ה-ריין. הנשפך לרינוס מכיוון מזרח; שכן מצפון לנקודת ההתחברות שלהם השתרעו הגבעות הנישאות של הטאונוס והואָטראָ, עליהן יש בו אנשי שבט הכאטים התוקפני על כן. בפרק-זמן זה, החל מימי אספטיאנוס (79—69) ועד לתקופת שלטון דומיטיאנוס (96—81) ועד בכלל, קוצר הקו בין הדנובה לרינוס; ואזורי-הגבעות של הטאונוס והואָטראָ הוקפו בשרשרת מצדים. משם נמתח הקו דרומה, באופן שישלב ברצועת-הספר את בקעת

השימוש בקו־הגנה רצוף, הלכה למעשה, היה דבר עתיק־יומין אף לפני כיבושי רומי¹). אולם עבר זמן רב עד שנתגבש ה"לימס" הרו־מאי בתור מסגרת להגשמת תכנית או מושג סטטי־הגנתי. ההשתלטות הרומאית היתה בדרד־

- (1) על סוללה שהקימו הטקטים על פני הכרסוניוס (בקים) מספר כבר הירוטוס בימי המאה ה־5 לפֿ סה"נ; מאוחר יותר נודע ברבים הקהמבורג של המלך ינא (104–78 פֿס"ט), בבקעת הירקון.
- (2) היחסים של השלטון הרומאי עם עמי־חוץ נקבעו תמיד (כל עוד לא התנוון שלטון זה גיוון מוחלט) באמצעות שתי דרכי־פעולה של הרומאים: ע"י פיצור לם המדיני של עמים אלה באמצעי פעולה דיפלומטיה, וע"י נכונות הצבא הרומאי הן לבקוט באופרטיבה, והן להחזיק בעמדות קדמיות שלפני הגבול מזה.
- (3) עבודת־הפירה משנת בקשר לחומת־אדריאנוס הברר־ טית התחילה בדעת 1892; ועדין לא כל הבעיות הקשורות ב"לימס" זה נפתרו. בגרמניה נמשכו פעולות החקירה מאז 1894 — וגם שם לא הכל כרוך כיום.
- (4) הפרובינציות נוריקום, פנוניה.

נהר הנקר, ואח"כ נמשכה שרשרת הביצורים מזרחה, מעברו הצפוני של נהר הדנובה, עד אינינג (בקרבת רגנסבורג שבבאריה). "לימס" זה, בכללו, לבש צורה של שרשרת מצדים קטנים מוקפי סוללות-עפר, וביניהם מגדלי-עץ לתצפית ולאיתות. לעורפו היו פזורים ברוחים מסוימים מצדי יחידות חיל-העזר, ה"אופסיליא" (רגלים ופרשים), ובקו הרינוס — מחנות הלגיונות, יסוד-כוחו של צבא-רומי.

התפקיד הטקטי של ה"לימס" הזה, בשלב ההוא, היה בראש-וראשונה תפקיד של אבטחה ע"י תצפית. המצדים הקדמיים ונקודות-האיתות מבחינים בתנועות חשודות ומדוחים עליהן לייחידות חיל-העזר (המורכבות, כאמור, רגלים ופרשים), שהיו ניצבות בצומת-דרכים אסטרטגיות בעורף; והללו מתרכזות אזי לגופים מבצעיים זמניים — ויוצאות קדימה, כדי להכות בריכוזי האויב. במקרים של תנועות אויב רציני-יותר, מתקדמים גם הלגיונות לעזרה.

בימי אדריאנוס החל תהליך של יצוב הספר בכל גבולות האימפריה: אדריאנוס קיסר קשר את כל הקו המתואר-לעיל בגדר-עץ רצופה וחפיר מאחוריה; מאחורי החפיר נסלל כביש קשר רצוף. יחידות-העזר הועברו מהעורף והוצמדו אל הקו, והמצדים נבנו מחדש, באבן. בימי הקיסר אנטונינוס פיוס (161—138) קודם קטע ה"לימס" הגרמני שבין נהרות המיין לנקר מזרחה, והוקם (בשנת 145 בקירוב) קו מקביל חדש, בין מילטנברג ללור; מלורך פנה הגבול מזרחה — והגיע אל הדנובה בקרבת אינינג. לבסוף, בראשית המאה השלישית, עם גבור הלחץ התוקפני מצד הגרמנים — ובעיקר מצד האלאמנים, עס-פרשים — הקים הקיסר קאראקאלה (217—211) במקומה של הגדר, סוללת-עפר בגזרה המערבית (בקו המכונה כיום "Pfahlgraben"); ובגזרה המזרחית (זו שמצפון לדנובה) — חומת-אבנים (המכונה עתה "Teufelsmauer"). סוללת-העפר שבגזרת-המערב לבשה צורה של דייק, ולפניו חפיר, בעל חתך בצורת "V"; ולפני החפיר — שוב גדר-כלונסאות.

אין להגזים במידת השינוי הטקטי המסתמן עם הקמת מחסום רצוף זה. הוא לא היה מיועד להיות עמדת-הגנה — כי אם מכשול, אשר מטרתו לעכב את התקדמות הפרשים; כשם שה-

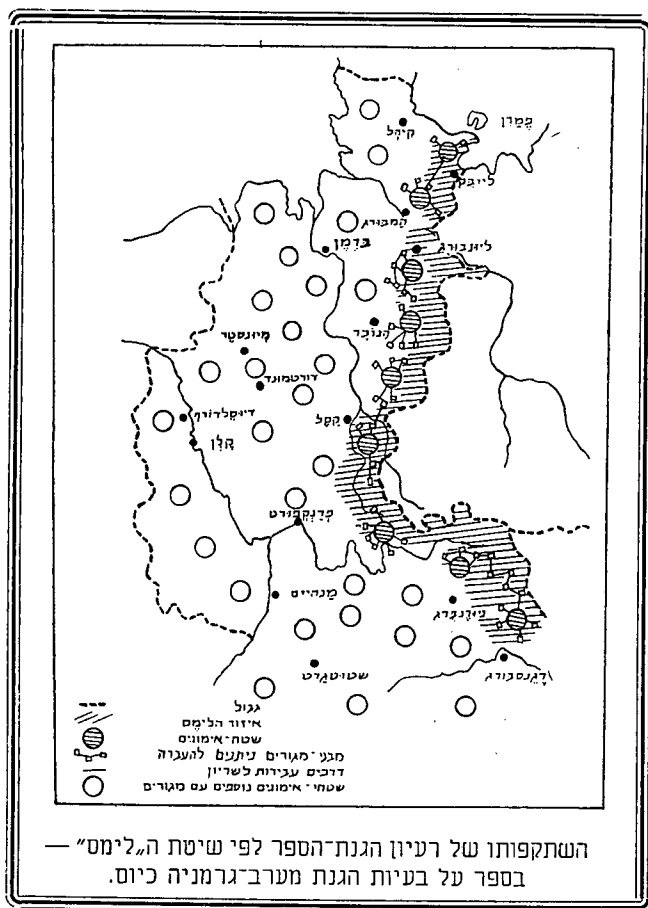
למעלה: רישומם של הסוללה והחפיר ב"לימס" הגרמני-העליון (ממזרח לריין).
למטה: תחתית חומת-הספר של ה"לימס" הראשון (מצפון לדנובה)

גדר שקדמה לו נועדה, בשעתה, להכביד על מעברם של ליסטים ופושטים נושאי-שלל וכן לסמן את שביל הסיור של שומרי-הספר (וכן את הגבול עצמו)¹. המגמה ההגנתית המובהקת התבטאה בראש וראשונה בעצם ריכוז הכוחות בקו

¹ אם כי לא תמיד היה הגבול הפוליטי זהה עם קו השמירה; השוה, למשל, את המקרה של חומת אדריאנוס הבריטית (ראה להלן). כששם סימן כנראה ה"Vallum" שאחרי החומה, את סוף התחום האזורי. תפקידו הבטחוני של ה"לימס" הגרמני מתבטא בבירור אף לגבי אותו קטע של ה"לימס" המשתרע לאורך הדנובה גופה, שנקודות-השמירה שלו לא היו קשורות ע"י שום מכשול מלאכותי רצוף. בנידון זה קובעת כתובת עתיקה משנת 185 לספ"ה: שהקיסר קומודוס "ביצר את הגדה (של הדנובה) כולה ע"י מגדלי-תצפית (Burgi) בנויים מן היסוד, וגם ע"י חילות-מצב המחולקים בנקודות מתאימות והמיועדים לעצור את המעבר החשאי של ליסטים וזעירים" (במקור — "ליסתרונים", "Latrunculi" ברומית).

כי גוברת ההתנגדות הפעילה של העמים ש-
עבר לספר-המוגן — ועל כן הועתקו מספר מצ'-
דים עורפיים קדימה, ונצמדו לחומה; וכן, בש-
לב קצת יותר מאוחר, נוספו מצדים אחרים כדי
להשלים את מערכת ההגנה. בשינויים אלה מש-
תקף שינוי של שיטה טקטית. המגמה הראשו-
נה היתה, כנראה, להפקיד בידי יחידות-סיור
היושבות ב"מצדי-המיל" את שמירת החומה,
ויחידות אלו עתידות היו לזכות בתמיכת חי-
לות-המצב של מצדי-העורף, לפי הצורך. עתה
לא רק הועמדו מצדים אלה עצמם בקו-החזית,
כי אם גם נבנו מצדים-קדמיים צפופים מהחומה
שהיו קשורים אליה ע"י מערכת-איתות — ותפ-
קידם היה לעמוד מראש על התקדמותה של
התקפה ו"לספוג" אח"כ את עצמתה הראשונה.
לפי פרטי מבנם של מצדי החומה ברור כי
חילות-המצב שבהם נועדו לפרוץ משעריהם
הצפוניים נגד האויב, ויש להניח כי החומה שימ-
שה עתה כמעין מחסה, כשמאחוריה יכלו לנוע
יחידות בהסתר — על־מנת להתרכז ולצאת נגד
המתקיפים בהתקפת-פתע נגדית אנפית, במגמה
ללפתם ולמחוץ אותם אל החומה⁽²⁾.

בימי הקיסר סארבארוס (211—193), אחרי מלחמות עזות בסקוטלנד, חלה היערכות חדשה בקו-אדריאנוס. בהיערכות זו משתקפת שוב שיטה טקטית חדשה. חבל-ארץ ניכר, צפונית מהחומה, מוחזק עתה ע"י מצ"דים חזקים; והשערים הצפוניים של "מצדי-המיל" הוצרו — במידה המצדיקה את ההנחה כי פעולות חילות-המצב שלהם הצטמצמו מעתה לתפקידי סיוור ושמירה. לעומת זאת, הצבת יחידות של פרשים ומסיירים (Exploratores) במצדים שצפון נית לחומה, מראה כי לצורך גילוי תנועות האויב סמכה מ"ע"תה ההגנה על פעולות סיוור ומודיעין בחבל ההוא — ושי"תנועה כזאת היתה נתקלת ב"מבצע מתואם, הנערך ע"י חי"לות-המצב של המצדים הקדמיים יחד עם יחידות "מצדי-החומה", שהיו יוצאות לקראת התוקפים.

מבריתניה — אל אפריקה הצפונית הרומאית

את הערוצים, כדי ליצור מצבים של שליטה על השטח. ביתור-הנוף הקיצוני בחבל הררי זה דרש מערכת-תצפיות-וגמגולים מוגברת, בקו וב"עורפו, כדי לקיים קשר-איתות ולהבטיח את המש"לטים; וכן הצריך הוא גם מצדים פחות-יממדים (Burgi), החולשים על צומתי-השבילים ועם זאת מקשרים בין המצדים החשובים-יותר, את כל התכונות והשאלות הטקטיות האלו אי-אפשר לברר בפרוטרוט טרם יבוצע שם מחקר יסודי (שהרי יש להניח שלא כל המבנים שנתגלו שייכים לתקופה אחת). עם זאת, אין ספק שמ"ערכת זו מיצגת אחד מן השלבים המפותחים ביותר של ה"לימס" הרומאי בכלל. לעומת זה אין לשכוח, כי ה"לימס" הנומידי מכוון היה בעיקרו נגד שבטי ננדים בלבד, ומגמתו היא לרסן את נדידתם העונתית לתוך השטח הפור"ה — על-מנת להכריח אותם להתישב, וע"י

קו-ביצורים פחות או יותר רצוף הקיף גם את הרי אוראס (Aurès), בחבל שהיה בשעתו את הפרובינציה הרומית נומידיה (מזרח-אלג'יריה כיום), בצדם המערבי והדרומי; את היסודות העיקריים שבו היוו, שוב, חומה שלפניה חפיר, ומאחריה כביש. עדיין אין זה ברור אם היתה מערכת זו רצופה לחלוטין; ואין ספק, שהיו לה שלבי-התפתחות שונים. רשת הכבישים והמצדים משתרעת כאן, מאחורי הקו הקדמי, עד לעומק של 70 ק"מ, והיא קשורה עם שטחי חקלאות המבוססת על שימור שיטתי של מי-נגר. המיוחד שב"לימס" זה הוא, שכאן נמתח קו-החומה באופן שיקשור בין פסגות ההרים הגבוהות ביותר (המגיעות כאן לגובה של 1600 מ'); כמורכב מנצל הקו — מדי מקום ומקום —

לובשת כיום, כמו בימים עברו, את צור-
תה הברורה ביותר בצפון אפריקה, ואילו
רישומיה ניכרים ללא ספק גם לאורך
גבולות סוריה וע"י.

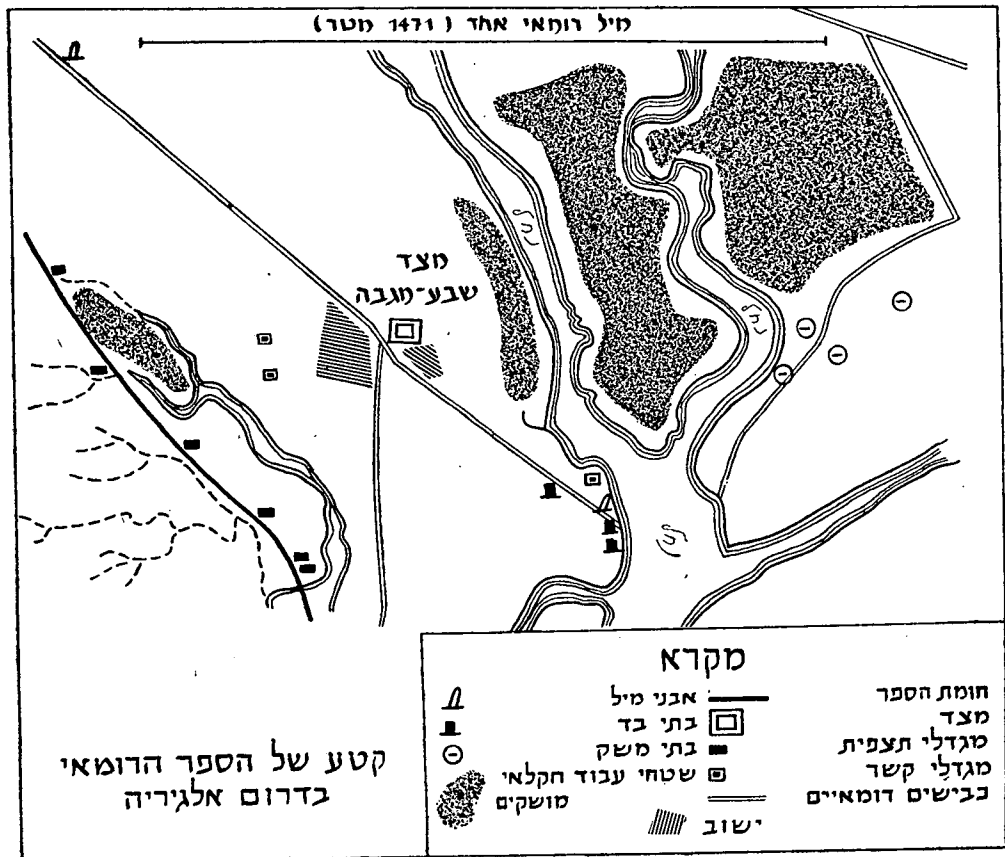
נקל להבין, כי באופים זה המציין גבול
לוח-מדבר, מספקים שרידי ה"לימס" שבנומי-
דיה חומרי-השוואות מאלף ביותר אף לגבי חקר
עברם ושלבי-התפתחותם של מערכי-אבטחה
דומים בדרומה, המדבריי-למחצה, של ארץ-
ישראל.

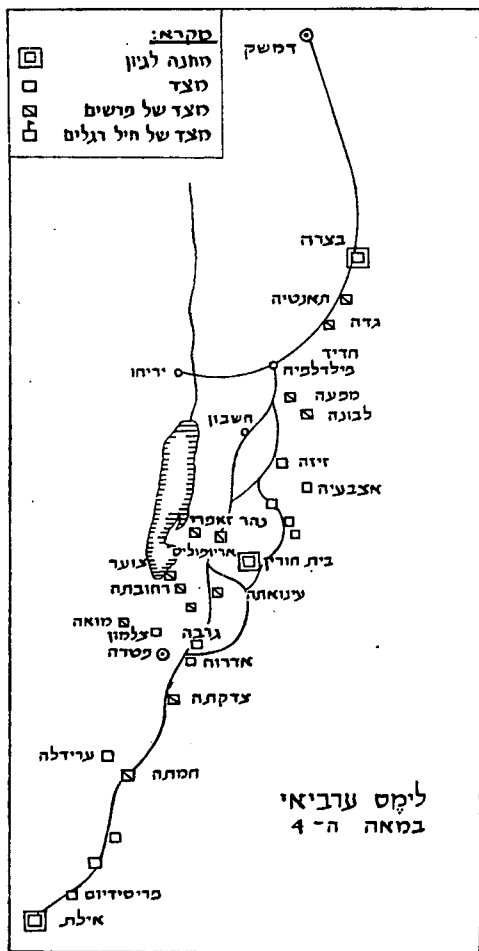
לאורך שאר גבולות הקיסרות לא היו מצויים
בדרך-כלל קווי-לימס" (רצופים ו). צורתם
הרגילה של קווי-אבטחה כאן היתה — שרשרת
מצדים ותחנות-איתות, הקשורים ע"י רשת כבי-

⁽¹⁾ קטעים קצרים יותר של ביצורים רצופים נמצאים
בסקוטלנד (חומת אנטונינוס), במאוזיה-התחתית
(צפון-מזרח בולגריה — דרום-מזרח רומניה) בסביבת
ושפך הדנובה; בצפון-מערב דקיה (כלומר, בהונג-
ריה); וכן בארם-נהרים, צפונית-מערבית מסיגרה,
בקרבת הגבול המזרחי של סוריה.

כך להבטיח מפני פגיעותיהם את מחית המת-
ישבים באזורי החקלאות-הקבועה, שמאחרי
הספר.

אולי ההבדל החשוב ביותר שהבדיל
בין תנאי הספר הרומאי באירופה לתנאי
הספר בבישנות אפריקה ואסיה, היה —
שמרבית גבולות האימפריה באפריקה
ובאסיה היו זהים עם גבולות המדבר.
את השטחים הללו ציינו בעיקר שלוש
תופעות: א. לחץ שבטי הנודים לחדור
לאזורי ההתיישבות הפוריים בכל הזמ-
נים, וביחוד בשנות בצורת; ב. הנטיה
הטבעית של שבטים כאלה להפיג את
עניותם המובהקת ע"י פעולות פשיטה
ושדירה נגד ישובי הקבע; ג. המנהג הק-
בוע של עמי שוליי-המדבריות לנדוד בעו-
נת הקיץ לתוך אזורים ברוכים יותר
ע"מ להשקות את עדריהם ולזרוע את
תבואתם. תנועה זו (Kranshumance)

שים. שיטה זו שימשה להגן, למשל, על המבו-
אות אל טוריה בשולי-המדבר — בעבר-הירדן
מזרחה ובמדבר המשתרע מהבשן ועד נהר פרת.

מה היה ה"לימס" שבגבולות ארץ-ישראל?

כאן מגיעים אנו אל ה"לימס הערבי" (Limes Arabiae). מערכת-אבטחה זו נתגבשה לראשונה בימי טראיאנוס, 98—117, כלומר כבר זמן רב לפני כינון ה"קר", כפי שהוקם וטופח מאוחר-יותר, במאה-הרביעית. עם עלות הורדוס לשלטון (40 לפסה"ג), נמסר לו שטח רצוף בגדה המזרחית של הירדן-התחתית (פראציה) והוא שימש מעין "חלקלקה אסטרטגית" אל-מול המדבר; ויצוין כי אזור-ספר זה היה — ונשאר עד סוף שלטון ביוזטיון — רכוש המדי-נה, חזיון שציון בכלל את אזורי-הגבול הצב-איים. משמעות דומה יש ליחס לשתי אחוזות-הכתר הקיסריות מערבה לבאר-שבע, אשר היוו את הגורה המערבית של "לימס פלשטינאי". במאה ד' היה ה"לימס" הנ"ל חוליה אחת, או בית-רדיוק אחת הרצועות (השלישית), במ-ערכת-ביצורים רחבה ומסועפת יותר, אשר פני חזיתה בכללותם — כלפי המזרח; חזיתה הקד-מית (ה"לימס הערבי" הנ"ל), משתרעת בין בצ-רה לאילת. ברור כי ההיערכות המשתנה של היחידות (הידועה לנו חלקית מכמה מקורות ספרותיים) מביעה את השינויים הטקטיים (וגם האסטרטגיים) שחלו במבנה הצבא הרומאי בימי המאה השלישית; אנו רואים כאן מספר חזיונות-יסוד:

- א. עריכת הכוחות לשם הגנה בעומק בקוים אחדים הערוכים בזה-אחרי-זה⁽¹⁾.
- ב. התפקיד המכריע של יחידות הפרשים (כולל גם יחידות רוכבי-גמלים "Drome-darii") — בתוך חילות-המצב. הרכב זה של כוחות-המגן בגבולות הסורי והארץ-ישראלית היה מוכתב לא רק על-ידי אופי השטח ועל-ידי טיבו של האויב האפשרי, כי אם גם על-ידי מע-מדה ההגנתי הכולל של הקיסרות המ-אחרת, והמהלך הרגיל של מלחמותיה; כלומר: מצב של התקפות המוני ברברים ניידים לכל אורך גבולותיה. תנאים אלה דרשו ניידות רבה מצד הכוחות המגינים.

ג. מראשית המאה השלישית הוחל בחל-קת אדמות לעיבוד חקלאי בין חיילי מצדי-הספר. וכן הוחל בארגון אריסי האחוזות הקיסריות שבאזורי-הגבול במס-גרת צבאית, וריכוזם מסביב לנקודות מבוצרות, תחת מרות מפקדיהן של אלו.

⁽¹⁾ המעבר למצב הגנתי מתבטא גם בצורת ביצוריהם של המצדים הרומאיים בתקופה זו. תכונותיהם העי-קריית הן: חומות עבות יותר, ריבוי חפירי-הגנה, הופעת תבנונים (בסטיונים) רבים הצמודים לחומות, והצמדת בניינים אל הצד הפנימי של החומה. שתי התכונות הראשונות הן פרי של הכוח הגובר של ההתקפה; ואילו שתי התכונות האחרונות — של השימוש הגובר בקשתיוחץ ובכלי-קליעה והטלה בכ-לל. כן יתכן וגורמת עתה הפיכת כל עיר לנקודה מבוצרת, המשולבת במערכת הגנה לעומק, לטשטוש-מה של ההבדל בין חילות-המצב הצבאיים — לאזור-חיים נושאי-נשק.